

Елла Бистрицька (Тернопіль)

ЕВОЛЮЦІЯ УНІЙНОЇ МОДЕЛІ КАТОЛИЦЬКО-ПРАВОСЛАВНОГО ДІАЛОГУ В КОНТЕКСТІ СХІДНОЇ ПОЛІТИКИ СВЯТОГО ПРЕСТОЛУ І ДРУГИЙ ВАТИКАНСЬКИЙ СОБОР

Налагодження міжхристиянського діалогу було одним з найважливіших завдань Другого Ватиканського Собору. Криза відносин у християнській спільноті, яка лише впродовж ХХ ст. уможливила дві світові війни й наростаюче протистояння військово-політичних блоків начолі з СРСР і США, спонукала Святий Престол до ініціювання діалогу з метою віднайдення нових форм міжконфесійного і міжцерковного порозуміння.

Під час роботи Другого Ватиканського Собору було прийнято шістнадцять документів (4 конституції, 9 декретів, 3 декларації), які, безумовно, сприяли формуванню принципів співпраці і діалогу в межах християнства і з нехристиянськими релігіями. Декрет про екуменізм “Відновлення єдності” (“Unitatis redintegratio”) підкреслив духовну вартісність інших Церков і церковних громад та ціннісність їхньої обрядово-літургійної практики і традицій, визнав свою частину провини християнського розколу. Новизну цього декрету доповнили всі інші прийняті документи, зокрема декларації про ставлення Католицької церкви до нехристиянських релігій “В наші часи” (“Nostra aetate”) і релігійну свободу “Гідність людська” (“Dignitatis humanae”), а також декрет “Східні церкви” (“Orientalium Ecclesiarum”). Таким чином, *партнерський* діалог був покладений в основу екуменічного руху.

Значну кількість проблем, які гальмували розвиток відносин між католиками, протестантами і православними в минулі століття, вдалося подолати. Другий Ватиканський Собор ініціював створення постійно діючих екуменічних комісій, семінарів, освітніх центрів тощо. На думку відомого італійського історика-славіста А. Тамборри, з часу проведення Другого Ватиканського Собору “відбувається удосконалення богословсько-літургійної культури, яка приводить католиків і православних до утвердження існування

християнських і вселенських цінностей і нового *уніонізму*, який виявляється швидше в намірах, ніж реальних справах...”¹.

Екуменічні успіхи 70 – 80-х рр. ХХ ст. вселяли надію “екуменічним ентузіастам” на подолання розколу християнства у найближчі десятиліття. Проте сучасні богослови і науковці все частіше вживають терміни “екуменічна зима”, як, наприклад, кардинал Вальтер Каспер, або “втома” екуменізму. За останні п’ятдесят років не відбулося поєднання церков у будь-якій формі, навіть за умов досягнення догматичного консенсусу².

Відносини між Святим Престолом і Східними церквами, насамперед Московським Патріархатом, почасти мають конфліктний характер, нагадуючи більше протистояння, а ніж бажання налагодити повноцінний діалог. Українська Греко-Католицька Церква, її статус та діяльність, виступають одним із головних подразників, які гальмують цей процес. Зрозуміло, що звинувачення на адресу Ватикану про підтримку уніатів і прозелітизму на “канонічній території” Російської православної церкви, сприймаються фахівцями як політичні декларації й не відображають справжній стан релігійно-конфесійного життя в Україні.

Зважаючи на непрості відносини католиків і православних впродовж століть, очікування на швидке досягнення мети екуменізму, має сенс звернутися до подій кінця ХІХ – ХХ ст., щоб простежити еволюцію поглядів на унію й оцінити здобутки “нового уніонізму”.

Наповнити новим змістом унію й надати католицько-православному діалогу імпульсу прагнув ще Лев ХІІІ (1878 – 1903 рр.). За підрахунками істориків папа оприлюднив 248 документів, які стосувалися християн Сходу. Практичною реалізацією його намірів був Міжнародний євхаристичний конгрес, проведений у 1893 р. в

¹ Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. Два века противостояния и диалога. – М., 2007. – С.499.

² Достатньо успішно проходили діалоги між православними і старокатоликами, православними і орієнтальними Церквами (монофізитами). У 1999 р. в Авгзбурзі був підписаний спільний документ Римо-Католицької Церкви та Всесвітньої Лютеранської Спільноти щодо вчення про виправдання вірою (Rechtfertigungslehre). Міжнародна змішана богословська комісія з православно-католицького діалогу підготувала й провела обговорення наступних документів: «Таїнство церкви і таїнство Євхаристії у світлі Таїнства Пресвятої Трійці» (Мюнхен, 1982 р.), «Віра, тайни і єдність Церкви» (Барі, 1987 р.), «Тайна священства в sacramentalній структурі Церкви, з особливим посиленням на важливість апостольського наступництва для освячення і єдності народу Божого» (Нововаламо, 1988 р.) та ін.

Єрусалимі за участю 29 латинських і 15 східних владик³. Саме тут обґрунтовувалась думка про необхідність дотримуватись принципу збереження східної літургійно-обрядової практики новонавернених та посилення позицій “уніатів”, яким відводилась основна роль у діалозі з православними⁴. Напрацювання конгресу лягли в основу енцикліки “*Praeclara gratulationis*” від 20 червня 1894 р. Папа високо оцінив особливий внесок Сходу у розвиток християнства. Задекларований ним принцип багатоманітності форм церковних організацій у межах християнства, визнання влади патріархатів, а також рівності літургійно-обрядових традицій – усе це відкривало нові можливості для розвитку православно-католицького діалогу. Водночас Лев XIII наполягав на канонічності вчення про першість Римського первосвященника⁵.

Наступним кроком понтифіка стало проведення у Римі конференції патріархів Східних церков у злуці з Римом. З 1884 р. до 1902 р. відбулося п’ять таких зібрань. Лев XIII за кілька місяців після проведення першої конференції, 19 березня 1895 р., заснував Кардинальську комісію сприяння воз’єднанню зі Східними церквами, яка провела 22 засідання.

Саме в період проведення конференцій патріархів, “уніоністичні прагнення Лева XIII досягли свого апогею”⁶. З листопада 1894 р. до червня 1903 р. понтифік обнародував 103 документи різного статусу з питань воз’єднання, у т.ч. історичну енцикліку “*Orientalium dignitas*” (31894 р.), яка стала фундаментальною основою для подальших відносин зі Східними церквами. У цьому документі папа підкреслив апостольське походження Східних церков та спільні витоки з Римською церквою, одночасно наголосивши на важливості збереження різноманітних форм обрядів та літургійних мов як відображення “живого голосу католицької істини”⁷.

Уніоністичні заходи Лева XIII безпосередньо торкалися діяльності Греко-Католицької Церкви (ГКЦ) у Галичині. За його пон-

³ Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗПІР). – Ф. – 190. – Оп. 525. – Спр. 1786. – Арк. 4 зв.

⁴ Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. – С.397

⁵ Папа Лев XIII. Енцикліка «*Praeclaragrattulationis*». 20 июня 1894 г. // Православие и католичество: от конфронтации к диалогу. – М., 2005. – С.143–150.

⁶ Тамборра А. Католическая церковь и русское православие. – С.405.

⁷ Апостольское послание *Orientalium dignitas Ecclesiarum* // Православие и католичество: от конфронтации к диалогу. – С.153.

тифікату було структурно зміцнено ГКЦ створенням Станіславської єпархії (1885 р.), митрополиту Сильвестру (Сембратовичу) надано кардинальську гідність (1885 р.), проведено Провінційний синод у Львові (1891 р.). Було створено українську колегію св. Йосафата (1897 р.), куди переведені семінаристи, які до того часу навчалися у Грецькій колегії. В енцикліці до польського духовенства від 1894 р. Лев XIII окремо звернувся до греко-католиків Галичини, підкресливши значення реорганізованого чину василіан (ЧСВВ) – 1882 р., якому передбачав “блискуче майбутнє”⁸.

У 1886 р. папа підтримав бажання Романа Шептицького присвятити себе служінню ГКЦ⁹. Очоливши церкву у 1901 р., митрополит Андрей мав чітке усвідомлення її особливої місії. Вся його наступна діяльність пройшла під знаком ідеї всехристиянської єдності й спрямовувалася на становлення церкви католиків східного обряду в Росії.

Незважаючи на зусилля Лева XIII знайти спільну мову з православними, його Східна політика породила скептицизм і сувору критику як східних, так і західних християн. Вселенський патріарх Анфім VII, обраний у 1895 р., критикував папу саме за унійний шлях розвитку вселенської єдності, вбачаючи в греко-католиках небезпечний інструмент прозелітичної мети Апостольського Престолу. Його підтримали інші православні патріархи, які не визнавали католиків східного обряду сполучною ланкою між Заходом і Сходом¹⁰.

Проте Лев XIII заклав теоретичну основу для міжконфесійного діалогу на принципах поваги і рівності релігійної традиції Заходу і Сходу. Антилатинізаційна спрямованість політики Лева XIII торкнулася, головним чином, розпоряджень, які стосувалися Римської курії і охопили невелику частину духовенства, яка займалася проблемами християнської єдності. Справою наступників став розвиток його ідеї та спрямування їх у практичне русло.

⁸ Енцикліка Папи Льва XIII кь польскимъ епископамъ. – М., 1894. – С.38, 39.

⁹ Цегельський Л. Митрополит Андрій Шептицький. Короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності. – Філадельфія, 1937. – С.12.

¹⁰ Патриаршее и Синодальное послание епископам, клиру и пастве Святейшего Апостольского и Патриаршего Константинопольского Престола 1895 г. – Режим доступу: www.krotov.info/history/20/tsypin/page02.html

За Пія Х (1903-1914 рр.) уніоністична програма поширення католицизму набула практичного значення на території Росії на хвилі лібералізації релігійного життя, пошвавлення російсько-ватиканських відносин, зумовлених революційними подіями 1905–1907 рр.¹¹. Пріоритетна роль у поширенні ідеї возз'єднання православних з католиками на території Росії належала митрополиту Галицькому А. Шептицькому.

Становлення Церкви російських католиків східного обряду відбувалося в складних умовах протистояння владним структурам, що супроводжувалося арештами віруючих, встановленням поліцейського контролю, закриттям храмів та іншими репресивними заходами. Труднощі, з якими зіткнувся митрополит Андрей при реалізації своєї програми унійної діяльності в Російській імперії, виникали також внаслідок суперництва між католицькими місіями (польським католицьким кліром, асумпціоністами та російськими католиками), що ускладнювалося таємним характером його повноважень, отриманих від Пія Х у 1908 р.¹². Алогічність такого кроку з боку понтифіка свідчить, що офіційна позиція Святого Престолу щодо унійної роботи в імперії була радше індиферентною, ніж заздалегідь продуманою й спланованою. Відсутність чіткої моделі православно-католицького діалогу значною мірою обумовлювалося боротьбою Католицької церкви з модернізмом. Підтримка Пієм Х уніоністичних прагнень, очевидно, була відповіддю на ініціативи впливових католицьких уніоністів, але не стала офіційною позицією Ватикану.

Впродовж Першої світової війни у російсько-ватиканських взаєминах тісно перепліталися питання релігійно-церковного і політичного характеру. Уніоністичний метод єдності церков категорично не приймався РПЦ, яка розглядала греко-католицизм як прозелітичний наступ Ватикану на православних християн. Увесь спектр релігійних і міжнародних суперечностей у взаємовідносинах Росії, Ватикану і Австро-Угорщини був пов'язаний з особою митрополита А. Шептицького. Зрештою, ув'язнення митрополита виявилось важливим чинником ускладнень російсько-ватиканських

¹¹ Бистрицька Е. Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964 рр.). – Тернопіль, 2009. – С.61 – 83.

¹² Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Кн. 1. – Львів, 2004. – С.220.

відносин під час Першої світової війни, на що неодноразово звертали увагу свого керівництва російські дипломати¹³.

Повалення самодержавства та перехід влади в Росії до Тимчасового уряду відкрили нову сторінку в російсько-ватиканських відносинах. Тимчасовим урядом була прийнята низка законів, які урівняли в правах Католицьку церкву з іншими віросповіданнями й визнавали легітимність створення екзархату Російської католицької церкви східного обряду. Інституціалізація Російської католицької церкви східного обряду в 1917 р. на чолі з Л. Федоровим¹⁴ стала практичним втіленням уніоністичної моделі християнської єдності, створюючи нові можливості для подальшого розвитку і поглиблення православно-католицького діалогу.

Польське католицьке духовенство дотримувалося попередніх принципів місіонерської діяльності, які передбачали відвертий прозелітизм. Переведення православних у католицтво латинського обряду викликало рішуче заперечення російських католиків східного обряду на чолі з екзархом Л. Федоровим¹⁵. Обидві місії мали діаметрально протилежне бачення шляхів та методів ведення католицької пропаганди.

Латинський клір ігнорував положення енцикліки “*Orientalium dignitas*” на території Росії. Заборона переводити віруючих у латинський обряд, з погляду латинян, стосувалася лише російських католиків східного обряду. Подібне трактування дозволяло переводити православних у католицтво латинського обряду без дозволу на те Ватикану.

Посилення репресій проти Католицької церкви в СРСР призвело до ліквідації громад католиків Східного обряду й блокувало подальший розвиток цього напрямку.

На тлі переслідувань Російської православної церкви (РПЦ) у деяких ватиканських політиків формувалася думка про успішну католизацію православного населення. Там відзначали пожвавлення процесу ідеологічного спрямування православ'я до католициз-

¹³ АЗПІ – Ф. 136. – Оп. 890. – Спр. 88. – Арк. 160.

¹⁴ Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. – Кн. 1. – С.725–730.

¹⁵ Письмо екзарха Леонида Федорова к о. Александру Евреиннову (Петроград, 18 июля 1920 г.) // «С терпением мы должны нести крест свой...»: документы и материалы о жизни и деятельности блаженного священномученика экзарха Леонида (Федорова): сб. док. /сост. А. Парфентьев. – СПб., 2004. – С.222.

му, пов'язавши його з руйнуванням РПЦ. Відтак сподівалися на швидкі темпи злиття Східної і Західної церков¹⁶.

Уніоністичний проект (неоунія), ініційований Пієм XI у 1924 р., був розгорнутий на теренах Польщі й передбачав створення “Римсько-католицького костелу Східного обряду” або “Костелу католицького Східно-слов'янського обряду”. Ніяких ознак українізації в них не допускалося. Богослужіння відбувалося церковнослов'янською мовою і різнилося від галицького. Опіку над новими громадами здійснював спеціально призначений апостольський візитатор М. Чарнецький. Формування місіонерських кадрів для майбутньої роботи в Росії доручалося католицьким чернечим орденам, які відкривали “східні гілки” й засновували у Польщі свої монастирі¹⁷. Таким чином, у Ватикані приступили до створення особливої ієрархії східного обряду, яка б не була пов'язана ні з православ'ям, ні з попередніми уніями.

Участь польського духовенства в неоунійному проекті уможливила його використання у політичних намірах польського уряду з метою полонізації українського та білоруського населення. Акції пацифікації та ревіндикації викликали глибоке обурення православних¹⁸ й дискредитували католицьку ідею єдності у Польщі.

Інший напрям роботи, який передбачав встановлення прямих контактів з російським духовенством у СРСР та в еміграції, також не мав успіху. Теологічна концепція “єдності Церкви Христової під зверхністю Святого Престолу”, яку проводив М. д'Ербінї, тлумачила Католицьку церкву як єдину, святу, апостольську, засновану Христом¹⁹. У своїх поглядах на возз'єднання церков М. д'Ербінї тяжів до уніатства та прозелітизму. Він не вважав Православну церкву рівноправним партнером Католицької церкви.

Не без впливу М. д'Ербінї міжцерковний діалог, представлений теологічними конференціями у Велеграді, Малині (Мехелені),

¹⁶ Архів зовнішньої політики Російської Федерації. – Ф. 098. – Оп. 6. – П. 103. – Спр. 48. – Арк. 2.

¹⁷ Иерикон // Воскресное чтение. — Варшава (Warszawa). – 1931. – № 10. – С. 90.

¹⁸ Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). – Рівне, 2003. – С.219–236.

¹⁹ Роод В. Рим и Москва: Отношения между Святым Престолом и Россией /Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – Львів, 1995. – С.92–93.

Стокгольмі й Лозанні, розглядався офіційним Ватиканом як антикатолицький. 6 січня 1928 р. Пій XI оприлюднив енцикліку “*Mortalium animos*”, у якій чітко висловився проти участі католиків у “панхристиянських” зібраннях, оскільки їхні учасники заперечували “божественне вчення першoverховенства Петра і його наступників на Римській кафедрі”. Папа наголосив, що об’єднання християнських церков можливе лише за умови керівної ролі у цьому процесі Католицької церкви²⁰.

Церковне об’єднання під зверхністю папи Римського, прагнення Святого Престолу підпорядкувати церковний рух, у якому ініціаторами виступали протестанти, тільки зміцнили опозицію православних щодо Ватикану²¹. Релігійна полеміка серед представників російської еміграції того часу свідчить, що труднощі діалогу головним чином стосувалися проблеми визнання примату папи, що, на думку православних, позбавляло РПЦ її соборного статусу²².

На наш погляд, дискредитація унійної моделі церкви обумовлена рядом причин, серед яких: боротьба різних уніоністичних течій в самій Католицькій церкві, що не сприяло формуванню уніфікованих поглядів щодо методів православно-католицького об’єднання; заангажованість унії у політичні процеси, оскільки діяльність Католицької і Греко-католицької церков в Російській імперії і СРСР толерувалася урядами в період соціальних криз на тлі пожвавлення російсько-ватиканських і радянсько-ватиканських переговорів з метою підтримки урядових заходів з боку католиків і національних меншин, зокрема польського населення; домінантою унійних проєктів виступало об’єднання церков під зверхністю папи Римського, що за умови централізації влади в руках папи створювало загрозу поглинання Католицькою церквою Православних церков.

Друга світова війна уповільнила пошук нових форм діалогу між католиками і православними. У післявоєнний період релігійні організації були втягнуті у процес утвердження сфер впливу між колишніми союзниками. До 1948 р. радянський уряд наполегливо

²⁰ *Mortalium animos* // Китежъ (Kitez). – 1928. – № 1–2. – С.20, 22.

²¹ Бердяевъ Н. О. д’Ербінъ о религиозномъ образѣ Москвы въ Октябрь 1925 г. // Путь. – Парижъ, 1926. – № 33. – С.145–147.

²² Прот. Сергій Булгаковъ. Къ вопросу о Лозаннской конференции (Лозаннская конференция и энциклика п. Пія XI *Mortalium animos*) // Путь. – Парижъ, 1928. – № 13. – С.71–82.

реалізував план перетворення Московського патріархату на світовий центр християнства²³. РПЦ вдалося об'єднати навколо себе православні церкви у країнах Східної Європи, які підтримали програму боротьби з Ватиканом і відмовилися від участі у роботі Всесвітньої ради церков. Значні обмеження діяльності католицьких інституцій у країнах Східної Європи, активна діяльність комуністичних партій у світі спонукали Ватикан до політики засудження комуністичних режимів і відлучення комуністів від церкви (1949 р.). Проте радикальна позиція Святого Престолу лише поглибила прірву протистояння між двома політичними системами, які на початку 60-х рр. XX ст. створили загрозу розв'язання нової світової війни.

Питання розвитку екуменічного діалогу в нових соціально-політичних реаліях повинен був розв'язати Другий Ватиканський Собор. На час скликання Собору унійний метод все ще залишався єдиним способом ведення православно-католицького діалогу, і сам Іван XXIII, за свідченням сучасників, тяжів до традицій уніонізму. Проте документи, які були прийняті Вселенським Собором, заклали основи для пошуку нових форм сопричастя. Активізувавши міжхристиянський діалог, вони сприяли становленню ідентичності Східних церков, зокрема Української Греко-Католицької Церкви, їх зближення з Православною церквою.

Другий Ватиканський Собор констатував, що повнота благодаті, істини та спасіння знаходиться в Католицькій церкві. Попри це було визнано, що Христос перебуває за видимими межами Католицької церкви. Представники інших церков і громад за умови віри в Христа та хрещення є християнами, і католики вважають їх своїми братами в Господі (UR 2). Таке бачення природи Церкви дозволило заявити про нові принципи ведення міжхристиянського діалогу на умовах рівноправного партнерства, а також відмовитись від прозелітизму як методу навернення. Відтак екуменічний рух отці церкви визнали як дію благодаті Святого Духа, а його учасників, "братів відокремлених" від Католицької церкви, сповнених цієї благодаті (UR 1).

²³ Бистрицька Е. Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943 – 1948 рр.) // Український історичний журнал. – 2009. – № 6. – С.106–124.

І, звичайно, епохальне значення для розвитку православно-католицьких відносин мала відміна взаємного відлучення 1054 р., яка відбулася 7 грудня 1965 р. з ініціативи папи Римського Павла VI і патріарха Константинопольського Афінагора I.

Без сумніву, глибока й наполеглива праця всіх учасників Другого Ватиканського Собору дозволила вивести міжхристиянський діалог на новий рівень відносин. Він отримав могутній імпульс і був переведений у площину постійно діючих міжнародних богословських комісій, конференцій тощо. З поміж інших проблем, обопільного з'ясування вимагало питання унійного методу об'єднання церков, яке впродовж століть було джерелом конфліктів і напруги. В межах роботи Спільної Міжнародної богословської комісії між Римською Католицькою і Православною церквами у 1988 р. (Нововаламо) була створена спеціальна підкомісія для вивчення питання про прозелітизм і уніатство. Усі наступні засідання, які відбулися у Фрайзінгу (1990 р.), Аррічі (1991 р.) і Баламанді (1993 р.), засвідчили складність вирішення цього питання.

Здавалося, що підписаний у Баламанді документ “Уніатизм, метод об'єднання минулого, і сучасний пошук нового сопричастя” нарешті врахував інтереси сторін і уніатство як “метод повного сопричастя” назавжди залишилося в минулому²⁴. Одночасно декларувалося, що модель унійних процесів, а це – Східні католицькі церкви як “частина Католицької спільноти мають право існувати і діяти у відповідь на духовні потреби їхніх вірних”²⁵. Згідно з документом, вони “повинні бути залучені як на місцевому, так і на вселенському рівнях, до діалогу любові, у віднайденні взаємоповазі й обопільній довірі, та вступити у богословський діалог, з усіма його практичними наслідками”²⁶.

Проте, як виявилось, Баламандський документ не знайшов однозначної підтримки ні в православній, ні в католицькій спільноті. У 2000 р. в Балтіморі Міжнародна комісія знову повернулася до дис-

²⁴ Баламандський документ: «Уніатизм, метод об'єднання минулого, і сучасний пошук нового сопричастя», 23.06.1993 р. / Найважливіші документи богословського православно-католицького діалогу. – Режим доступу: http://theology.in.ua/ua/bp/theological_library/theological_doc/ecumenical_doc/38012/

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

кусії на тему: “Еклезіологічні і канонічні імплікації уніатизму”²⁷. Обговорення торкалося богословських і канонічних питань, пов’язаних з діяльністю Східних католицьких церков. Гострота дискусії засвідчила протилежність думок богословського трактування концепту уніатизму. Учасники не змогли прийняти спільної заяви з цієї проблеми, обмежившись комюніке.

Наступне пленарне засідання Міжнародної комісії відбулося у 2007 р. Відклавши у часі обговорення проблеми уніатизму, учасники діалогу зосередили увагу на питаннях церковного сопричасття, синодальності і влади в Церкві. Відзначивши значний прогрес роботи комісії, члени комісії заявили про створення основи майбутньої дискусії з питань примату на вселенському рівні у Церкві²⁸.

Таким чином, у царині православно-католицького діалогу зроблені важливі кроки на тернистому шляху до омріяної церковної єдності. Очевидно, що мова йде не про об’єднання юрисдикційних центрів. Апробується форма євхаристійного сопричасття, коли кожна громада і кожен віруючий зокрема розглядаються як носії “свідомості Церкви”. Євхаристійна еклезиологія забезпечує право Церков на всіх рівнях брати участь і розвивати екуменічний діалог. Проблема полягає в готовності, зокрема Східних католицьких церков, стати повноправним учасником екуменічного процесу.

²⁷ Балтіморське комюніке, 19.07.2000 р. – Режим доступу: http://theology.in.ua/ua/bp/theological_library/theological_doc/ecumenical_doc/38012/

²⁸ Равенський документ: «Еклезіологічні та канонічні наслідки сакраментальної природи Церкви; Церковне сопричасття, синодальність і влада», 13.10.2007 р. – Режим доступу: http://theology.in.ua/ua/bp/theological_library/theological_doc/ecumenical_doc/38012/